

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת כי תצא: הריגה לצורך הצלה

בחג שמחת תורה תשפ"ד חדרו מחבלים מרצועת עזה לשטחי ישראל, השתלטו על ישובים, רצחו באכזריות אנשים, נשים וטף, ואף חטפו אזרחים לתוך שטחי רצועת עזה. אחד הקרבות הקשים התחולל בקיבוץ בארי, שם בין היתר התבצרו עשרות מחבלים בבית בו שהו עימם בני ערובה יהודים, בהם השתמשו המחבלים כמגן אנושי. לפי עדויות שונות, לאחר שהמשא-ומתן עם המחבלים נקלע למבוי סתום, הוחלט לסיים את האירוע וניתנה הוראה לירי פגזי טנק לעבר הבית. לפי אחת העדויות, מרסיסי הפגזים נהרגו מחבלים ובניהם גם בני ערובה.

אירוע טראומטי זה עורר דיון ציבורי נוקב בשאלת הלגיטימציה ההלכתית להחלטה זו, האם כדי להציל את יתר חברי הקיבוץ וכדי לסיים את האירוע ניתן למוטט את הבית על יושביו, גם כאשר יש בתוכו בני ערובה? חיי האדם יקרים הם עד למאוד, ומשום כך מוטלת חובה על כל אדם להציל את חברו המצוי בסכנה או עלול להיתקל בה, כדברי התורה 'לא תעמוד על דם רעך'.¹

בפרשת השבוע מצאנו מקור נוסף לחובה זו להציל את חברו המצוי בסכנה, והוא נלמד מדברי התורה המחייבת להשיב אבידה לחברו:

והשבתו לו, וכן תעשה לחמרו וכן תעשה לשמלתו וכן תעשה לכל אבדת אחיד אשר תאבד ממנו ומצאתה לא תוכל להתעלם.²

והדבר 'קל וחומר', אם התורה מחייבת להשיב ממון חברו כל-שכן שהיא מחייבת להשיב את גוף האדם לעצמו במקום שהוא הולך לאיבוד: "אבידת גופו מניין, תלמוד לומר וְהִשְׁבֵּתוּ לוֹ"³, 'השב את גופו לעצמו',⁴ שכן "אין לך אבידה גדולה יותר מאבידת גופו".⁵

ערך הצלת חיי חברו הינו ערך עליון שאף מלאכות שבת נדחות מפני הצלת נפשות, 'פיקוח נפש דוחה שבת', משום שנאמר 'וחי בהם', כהסברו של רש"י: "לפי שחביבה נפשו של ישראל לפני המקום יותר מן המצוות, אמר הקב"ה תבטל המצווה ויחיה זה".⁶

החובה להציל את חברו המצוי בסכנה תואמת את איסור רציחה שהינו איסור חמור עליו נאמר 'ייהרג ואל יעבור', במקרה ואומרים לו ליהודי 'תהרוג את חברך, ואם לא כן נהרוג אותך' אזי ייהרג ואל יעבור על איסור רציחת חברו. דין זה נלמד מסברה: "מי יימר דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דהוא גברא סומק טפיי",⁷ היינו מי אמר שחיך יותר חשובים מחייו של חברך ולכן במקרה כזה אסור לאדם להרוג את חברו. את הדבר ביאר רש"י,⁸ ושוב הציב את ערך חיי האדם כערך עליון. לדבריו, עדיפותו של דין פיקוח נפש על שאר המצוות נובעת מהרצון להעדיף את החיים גם במחיר של עבירה על איסור אחד. אולם במקרים בהם העבירה עצמה כרוכה באיבוד חיים, אין מקום להחיל את דיני פיקוח נפש.

כעת עומדת בפנינו דילמה, מהי עמדת ההלכה במקרה ובו נפגשים שני ערכים אלו למקום אחד - ערך הצלת חיי חברו ואיסור רציחה? מה הדין כאשר פעולת הצלת חברו חייבת לעבור דרך הריגת אדם אחר? לפנינו שלוש שיטות בפתרון בעיה הלכתית זו.

¹ ויקרא (טז, טז). תורת כהנים (קדושים פרשה ב פ"ד אות ח); רמב"ם (הל' רוצח פ"א ה"ד; ספה"מ לא-תעשה רצח); חינוך (מצווה רלו); שולחן ערוך (ח"מ סימן תכו סעיף א).

² דברים (כב, ב-ג).

³ סנהדרין (עג ע"א); בבא קמא (פא ע"ב); ספרי (דברים פסקה רכג); רמב"ם (פיהמ"ש נדרים פ"ד מ"ד).

⁴ רש"י (סנהדרין עג ע"א ד"ה תלמוד).

⁵ ניםוקי יוסף (מועד קטן ה ע"א מדפי הרי"ף ד"ה האריסין).

⁶ רש"י (יומא פב ע"ב ד"ה מאי).

⁷ סנהדרין (עד ע"א).

⁸ רש"י (סנהדרין עד ע"א ד"ה מאי).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

מעשה הריגה ומעשה הצלה

'בעיית הקרונית' הינה דילמה מרתקת אותה הציגה הפילוסופית פיליפה פוט.⁹ הדילמה מתארת שתי קבוצות עובדים על מסילת הרכבת, קבוצה אחת בת חמישה עובדים והשנייה בת עובד אחד. קרונית שועטת במהירות לעבר הקבוצה הגדולה, ולא ניתן לעצור אותה לחלוטין, אך ניתן להסיטה ממסלולה אל עבר אדם אחד שייהרג. האם המעשה הנכון לתת לדברים להתרחש בלי התערבות ולאפשר את הריגתם של חמישה אנשים חפים מפשע, או שיש צורך להטות את הרכבת ולהביא למותו של אדם אחד אך להציל בכך את הרבים?

גם החזון איש¹⁰ התלבט בשאלה דומה, והדגים זאת באדם הרואה חץ עף לתוך קבוצת אנשים, האם הוא מחויב להסיט את החץ לצד ובכך להציל את קבוצת האנשים, או שמא אסור לו משום ששינוי החץ ממסלולו יגרום להריגתו של אדם אחר.

אמנם השתמש החזון איש בחץ, אך העיר הרב אליעזר יהודה ולדינברג¹¹ שמדובר על דוגמה בלבד, אך ניתן ליישם אותה לעידן המודרני, לדוגמה במקרה וכלי רכב איבד את הבלמים והוא שועט לכיוון קבוצת אנשים, אך יש באפשרות הנהג להסיט את הרכב לכיוון השני בו נמצא אדם יחיד.

הכרעתו של החזון איש היא שמותר להסיט את החץ או הרכב מכיוון נסיעתו כדי להציל את קבוצת האנשים הרבים, על-אף שהמחיר לכך הוא מותו של אדם יחיד.

בדבריו מתמודד החזון איש עם דברי התוספתא¹² בה נאמר שאם אמרו גויים לקבוצת יהודים 'תנו לנו אחד מכם ונהרוג אותו, ואם לא נהרוג את כולכם', יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל, א"כ מדוע כאן מותר להרוג את היהודי הבודד?

לדבריו, פעולת מסירת יהודי להריגה ע"י גויים מוגדרת כפעולה הריגה, שתופעת-הלוואי שלה היא הצלת הרבים, ולכן במקרה כזה אסור למסור לגויים יהודי להריגה. לעומת הסטת החץ או הרכב, שמוגדרת כמעשה הצלה מובהק שתופעת-הלוואי שלו היא הריגה.

בהבחנה זו, בין מעשה הצלה למעשה הריגה, השתמש הרב יוסף שלום אלישיב¹³ כדי להתיר, לאחר מעשה, הריגת מחבל שתפס בן-ערובה והשתמש בו כמגן אנושי, אף שבהריגת המחבל ייהרג בן-הערובה, שכן הריגת המחבל תביא תוצאה הכרחית של הצלה בנטרול הסיכון, אף שיש בפעולה זו הריגתו של יהודי.

ההסתמכות על גישת החזון איש התממשה בעת מלחמת לבנון הראשונה ב'אסון צור', אירוע שבו התפוצצה מכונית תופת בסמוך לבית הממשל הצבאי של צה"ל בעיר צור. הבית בן חמש הקומות קרס על יושביו. בשעת הפיצוץ, שהו בקומות העליונות פחות חיילים מאשר בקומות התחתונות, וכשהתחילו פעולות החילוץ התברר שכדי לחלץ את החיילים ששהו בקומות התחתונות הלכודים בין ההריסות, צריכים להפעיל כלי הנדסה כבדים, אשר יגרמו למיתת החיילים ששהו בקומות העליונות. על הפרק עמדה השאלה, האם מותר להרוג מעטים כדי להציל את הרבים?

הרב יצחק זילברשטיין¹⁴ הסתמך על גישת החזון איש וקבע שפעולת כלי הנדסה כבדים הינה פעולת הצלה שתופעת-הלוואי שלה היא הריגת החיילים בקומות העליונות, ולכן יש להתיר לעלות על ההריסות עם כלי הנדסה כבדים כדי להציל את הלכודים, אף שבכך יגרמו להריגת החיילים ששהו בקומות העליונות.

⁹ Philippa Foot, The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect

מופיע בקישור: <https://philpapers.org/archive/FOOTPO-2.pdf>

¹⁰ חזון איש (ח"מ סנהדרין סימן כה).

¹¹ שו"ת ציץ אליעזר (חלק טו סימן ע).

¹² תוספתא (תרומות פ"ז ה"כ).

¹³ בתוך: ישורון (כרך יג עמוד תקנב).

¹⁴ הרב יצחק זילברשטיין (אסיא מה-מו, טבת תשמ"ט עמוד 62-68). ראו גם: הרב איתמר ורהפטיג ('הצלת רבים מול מעטים באסון צור', בתוך: תחומין כרך ד עמוד 150).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

ניתן לסייע להחלטה זו ולהצביע על מקור קדום לגישת החזון איש, מדברי הפני יהושע בהקדמה לספרו, שם תיאר שהמניע לכתיבת הספר נובע מאירוע של פיצוץ מחסן-נפץ בעיר שגרם לקריסת הבית בו הוא ובני המשפחה שהו ונהרגו אישית, בתו וחמותו. הוא עצמו היה תחת ההריסות כששמע את המצילים עומדים על ההריסות והחשש שלו שמא הם ירמסו אותו, ונדר נדר לכתיבת הספר אם יינצל. בדבריו הוא מצדד בהחלטת גורמי ההצלה שבפניו ההריסות הרגו ברמיסתם את השוהים בקומות העליונות, שכן זוהי פעולת הצלה הכרחית.¹⁵

לאור דברים אלו, ניתן לצדד בהחלטת הדרג הצבאי ששהה במקום האירוע בו פתחנו, ולהגדיר את פעולתו כפעולת הצלה, אף שהתוצאה הנלווית לפעולה זו הינה הריגת בני-ערובה.

אולם, כאשר נבקש להעמיק בדברי החזון איש, נמצאנו למדים שבבסיס גישתו עומדת לה הבחנה ברורה בהגדרת הפעולה, האם זו פעולת הצלה או פעולת הריגה, ובמקרה ונגדיר פעולה מסוימת כפעולת הצלה, אזי ניתן לה גיבוי הלכתי גם אם בהשלכותיה ייהרג אדם, שכן הריגתו היא תוצאת-לוואי מפעולת ההצלה. הבנה זו מבוססת על כך שגדר שפיכות דמים הוא בפעולה, והגדרת הפעולה (כפעולת הצלה או פעולת הריגה) מהווה את הלגיטימיות ההלכתית שלה.

אולם יתכן לומר שגדר שפיכות דמים הוא בתוצאה, באיבוד נפש מישראל. בשל כך, אין ערך לאופן והגדרת הפעולה כפעולת הצלה כל עוד יש איבוד נפש.¹⁶ אם נביט בצורה זו על שפיכות דמים, תיאסר כל פעולה שיש בה איבוד נפש גם אם נגדיר אותה כפעולת הצלה.

מעשה בגוף הדבר ההורג

השיטה השנייה לפתרון הבעיה ההלכתית, הריגה לצורך הצלה, מבוססת על דברי הנימוקי יוסף¹⁷ שהביא את דברי הירושלמי, שבמקרה ואדם רואה נהר שוטף במרוצה לקראת שדותיו הוא יכול להעמיד מחיצה שתימנע מהמים להיכנס לשדהו, למרות שהתוצאה מכך שהמים יזרמו לשדות של אחרים ויפסידו אותם.

מדברים אלו למד הרב מאיר אוירבך¹⁸ שההיתר מבוסס על כך שאין האדם עושה מעשה בגוף הדבר המזיק. כלומר, הוא רק מציב גדר בפני המים, אך אסור יהיה לו לקחת את המים-המזיק ולהסית אותם לשדה חברו. אם נבקש ליישם שיטה זו ביחס ל'בעיית הקרונית' או הסטת החץ, הרי שלפי שיטה זו אסור להסיט את החץ או לסובב את הגה הקרונית גם כשתיגרם מכך הצלה לקבוצת אנשים, שכן פעולת האדם היא בגוף הדבר המזיק, בהסטת החץ.

כדי לחדד את ההבדל בין גישת החזון איש לגישה שלפנינו, עלינו לשוב לימי שואת יהודי אירופה, אז נשאלו הפוסקים שאלות של חיים ומוות, בניהן שאלה החוזרת על עצמה אודות קבוצת אנשים במסתור ועימם תינוק בוכה, שקול בכיו עלול לגלות אותם, האם מותר להם לחנוק את התינוק כדי להציל את חברי הקבוצה?¹⁹

לדברי הרב מאיר אוירבך הדבר אסור, שכן התינוק מוגדר 'הדבר ההורג' ואין לפעול פעולה בדבר ההורג גם היא תגרום להצלת אחרים. ואילו לגישת החזון איש יתכן והדבר אפשרי ומוגדרת פעולה זו כפעולת הצלה אף שתוצאותיה היא הריגת התינוק, כשם שמותר להסיט את החץ ההורג ולפגוע באדם למטרת הצלת חבריו.

לאור גישה זו של הרב אוירבך, שנאסרה פעולה בגוף הדבר המזיק, אין לגיטימציה הלכתית להרוג בן-ערובה יחד עם שוביו במטרה להציל אחרים, שכן יריית פגז הטנק הינה כהסטת החץ שנאסרה לשיטה זו, כל שהאדם עושה מעשה בגוף הדבר המזיק.

¹⁵ אולם, ראו: הרב שאול ישראלי (חוות בנימין, ח"א סימן יח) שדחה את יישום דברי החזון איש למקרה אסון צור.

¹⁶ מלאכת מחשבת (עמוד צה).

¹⁷ נימוקי יוסף (בבא בתרא ח ע"א מדפי הרי"ף).

¹⁸ אמרי בינה (או"ח סימן יג אות ה).

¹⁹ שו"ת דברי רננה (סימן נח); שו"ת מגיא ההריגה (סימן א).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

הימצאות הדבר המזיק

אולם, ניתן להבין הבנה שונה במקרה שהביא הנימוקי יוסף, והיא השיטה השלישית בהריגה לצורך הצלה. הרב אברהם צבי פרלמוטר²⁰ נשאל במקרה ושני אנשים עומדים אחד מאחורי חברו, ולפניהם עומד רוצח שרוצה להרוג את שלפניו, האם מותר לאדם העומד ראשון להזיז עצמו כדי שהרוצח יפגע בחברו העומד מאחוריו? לדבריו, התשובה טמונה במקרה שהביא הנימוקי יוסף במים הזורמים לשדה - להבנתו ההבחנה אותה ערך הנימוקי יוסף היא בין מקרה והדבר המזיק נמצא לפניו לבין מקרה שעדיין המזיק אינו לפניו. כלומר, כאשר מי-הנהר נכנסו לשדה הרי המזיק נמצא לפניו ואסור לאדם להוציא את מי-הנהר החוצה לשדה חברו. לעומת מציאות בה המים עוד לא הגיעו לשדה, אז הוא יכול לסכור בפניהם, אף שיש בכך היזק לשדותיו של חברו. לאור הבנה זו, טוען הרב פרלמוטר שאסור לאדם להסיט עצמו הצידה, שכן אמנם הוא לא פועל מאומה בדבר המזיק אך מכל-מקום המזיק-ההורג לפניו, ודומה הדבר להימצאות מי-הנהר בתוך שדהו שאסור לו לפעול בהם מאומה. לאור גישה זו, לא ניתן להפגין בית בו נמצאים מחבלים המחזיקים בבני-ערובה, משום שהדבר ההורג-המזיק נמצא בפניו.

סיום

כאמור, הפוסקים נחלקו בשאלת היחס בין חיוב הצלה לאיסור רציחה במקרה ושני ערכים אלו באים לידי מפגש, הריגה לצורך הצלה.²¹ במקרה כזה של מחלוקת הפוסקים, עלינו לנקוט בכלל 'שב ואל תעשה' ולא לעשות כל מעשה אקטיבי.²²

אך יש להעיר הערה חשובה על מסקנה זו ביחס לנידון בו פתחנו, אירוע שמתרחש בעת מלחמה. בעת מלחמה, קבלת ההחלטות מסורה בידיהם של גורמי הביטחון בשטח, לאור אחריותם ושיקול דעתם. ניתן ללמוד זאת מדברי בני גד וראובן ליהושע בעת הכניסה לארץ: "כָּל אִישׁ אֲשֶׁר יִמָּרָה אֶת פִּי וְלֹא יִשְׁמַע אֶת דְּבַר יְהוָה לְכָל אֲשֶׁר יִצְוֶנוּ יוֹמָת רַק חֵזק וְאַמֶּץ".²³ וקשה, מהיכן היא סמכות יהושע להרוג את כל מי שימרה את פיו, הלא אין ליהושע מעמד של מלך, לו נמסרה סמכות ההריגה בהמראת פיו? על שאלה זו עונה הנצי"ב.²⁴ לדבריו, אמנם יהושע אינו מלך אך בעת הכניסה לארץ הוא המפקד העליון בניהול המלחמות לכיבוש הארץ, ולו מסורה הסמכות לניהול המלחמה וקבלת ההחלטות בשטח.

²⁰ שו"ת דמשק אליעזר (הקדמה הגה"ה ב).

²¹ ראו: הרב משה צבי נריה ('בריחה ממחנה השמדה', בתוך: ענבי פתחיה עמוד 184-194) שהסכמת השיטות הנ"ל תהייה בבריחת אסיר ממחנה השמדה כשהתוצאה מברירתו תביא להריגת חבריו הנשואים.

²² שו"ת ציץ אליעזר (חלק טו סימן ע). ראו גם: הרב שלמה דיכובסקי ('עדיפות בהצלת נפשות בציבור', תורה שבעל-פה, חלק לא עמוד מח). יהושע (א, יח).

²⁴ העמק שאלה (שאלתא קמב ס"ק ט). ראו גם: שו"ת עשה לך רב (ח"י סימן סח); שו"ת בני בנינים (ח"א סימן מג).